Sarrera
(Bir)pentsatu, ekiteko

Aupa Maurizia!

Maurizia Aldeiturriaga Zabala

Ireki parentesia.

Gelditu. Sartu lasai barrura.

Orain zuei ere badagokizue tarte hau irrikaz, galdera berriz, emozioz, amorruz, kontraesanez, hausnarketaz eta pasioz betetzea. Bertsogintzaren ingurumarietan murgiltzera gonbidatu nahi genuke plazetako ibilerak urrunekoak zaizkiona; eta alderantziz, oholtzarako joan-etorri eta igo-jaitsi batetik besterako parentesi honetara gonbidatu nahi genuke bertso-jardunean dabilena; gelditzea bide egiteko modu bat delako. Hatsa botatzea arnasketaren parte. Arnasketa ahots, isiltasuna testu eta gogoeta ekintza. Egin dezagun, beraz, pausa —ez dramatiko— bat.

Esku artean duzuen liburuak jatorri zehatza du: 2018ko ekainean UEUren udako egitarauaren baitan Iruñeko Katakrak liburu-dendan garatutako «Bertsolaritza genero-ikuspegitik» izeneko ikastaroa, hain zuzen ere. Gauzak hala, liburuak ikastaroak izandako helburu bertsuak dauzka. Hasteko eta behin, bertsolaritzaren eta genero-ikuspegiaren arteko uztarketa aipagai den honetan, gogoetarako eta eztabaidarako materiala biltzea. Alde batetik, egin diren eta egiten ari diren zenbait ikerketa eta hausnarketari ikusgarritasuna emateko, eta bestetik, etorkizuneko gogoetak bideratzeko, fintzeko, osatzeko eta zabaltzeko nolabaiteko abiapuntua proposatzeko. Gogoetatzea bera ekitea ere badelako.

Izan ere, emakumeen* lekuaz edo eta perspektiba feministaz hitz egitea ez da kontu berria bertso-mundu deitzen diogunaren barruan. Horren adierazgarri dira, besteak beste, *Bertsolari* aldizkariak emakume bertsolariei buruz 1995ean argitaratutako ale monografikoa, gai bera ardatz hartuta 2005ean emandako *Hitzetik Hortzera* telebista-programa, 2007an Maialen Lujanbiok emandako hitzaldiak[1],

1. «Bertsolaritza emakumearen ikuspuntutik: Bertsolaritza eta emakumea» hitzaldia Oreretan, bertako bertso-eskolak antolatuta, maiatzaren 11n eta Judith Montero Imaz musikariarekin batera emandakoa uztailaren 18an Eibarren, UEU eta EHBEk antolatutako «Bertsolantegia» ikastaroan.

2008an *Bertsoa.com* eta *Argia* aldizkariak elkarlanean antolatutako «Generoa bertsolaritzan» mahai-ingurua[2], edota Ainhoa Agirreazaldegi Rekondok eta Uxue Alberdi Estibaritzek 2010 eta 2015 artean emandako «Bertsolaritza: Begirada feminista bat» hitzaldia.

Mugimendu feministaren eta bertsolaritzaren arteko harremana ere ez da berria. Azpimarratu beharra dago lehen emakume bertsolarietako batzuek dagoeneko euren buruak feministatzat zituztela publikoki nabarmendu izana, edo elkarte feministek emakume bertsolariak (bir)plazaratzen hasi zirenean bertso-saioak (hasieran mistoak eta geroago ez-mistoak ere) antolatzeko berariazko ahalegina egin izana, besteak beste. Hamarkada batzuetatik hona ez dira gutxi izan bertso-munduan feminista bilakatu diren bertsolariak, zein bertsozaletu diren feministak. Mugimendu feministaren baitan egin diren eta egiten diren hausnarketak zein praktikak bertsolaritzara ekarrarazteko zubia gero eta sendoagoa da, eta zubigileak gero eta gehiago. Zubi horretatik egiten diote bertso-munduko eragile feministek ere haien ekarpentxoa mugimendu feministari.

Akademia feministarentzat ere aspalditik izan da bertsolaritza interesgune. Carmen Larrañaga Odriozola aipatu behar da aitzindaritzat, 90eko hamarkadan egindako lanagatik (Larrañaga, 1994, 1995, 1996, 1997, 1999) eta Jone Miren Hernández Garcíak egindako lana azpimarratzekoa da azken hamarkada luze honetan (Hernández, 2006, 2011, 2012, 2014, 2016). Aurrerago ikusiko dugun moduan, Euskal Herriko Bertsozale Elkarteak EHUrekin elkarlanean egindako bertsolaritzari eta bertsozaletasunari buruzko Azterketa Soziologikoak ere generoaren gaia lehen planora ekarri du ezinbestean (Zubiri *et al.*, 2018). Era berean, adierazgarria da azken urteotan emakume bertsolari eta bertsozale askok sentitu dugula gure ikasketa, ikerketa zein ekintzailetza ibilbidean bertsolaritzaren geruza ezberdinak genero-perspektibatik aztertzeko beharra eta gogoa (Latasa, 2010; Alberdi, 2014; Zinkunegi, 2014; Elustondo, 2015; Etxeberri, 2015; Zelaia, 2015; Enbeita, 2016; Ibarzabal, 2016; Labaka, 2017, 2018; Akizu, 2018; Arregi, 2019).

Hortik, izenburuan bertan agertu nahi izan dugun birpentsatzearen ideia; izan ere, aspalditik ari dira/gara gai hauen inguruan gogoetan eta genero-sistemek bertsolaritza bere luze-zabalean nola zeharkatzen duten aztertzea, bere horretan, ez da zenbaitek azpimarratzen duten bezain berria, ez eta batzuei iruditzen zaien bezain sinplea (onerako zein txarrerako). Feminismoaz eta bertsolaritzaz hitz egitea ez da soilik kuotez hitz egitea. Ez da soilik bertsolaritzan emakumeek duten* lekuaz hitz egitea. Bertsolaritzaz eta feminismoaz hitz egitea, lehenik eta behin, bertsolaritzaz hitz egitea da. Eta bertsolaritzan ikusten diren genero-desberdinkerien bidez, gure kulturaz eta gure gizarteaz hitz egitea ere bai. Zentzu horretan badaude, noski, gogoeta-ildo berriak zabaltzeke, kasuak aztertzeke zein hainbat botere-harremanen korapilatzeak identifikatzeke. Ikerketa eta gogoeta horiek denak izango zaizkigu

2. Onintza Enbeitak, Unai Muñoak, Jon Maiak eta Maialen Lujanbiok hartu zuten parte bertan, 2008ko apirilaren 26an Antiguako (Donostia) Lugaritz Kultur Etxean.

aberasgarri bertsolaritza bizigarri eta gozagarriago batera bidean. Bagoaz. Eta liburu honek bideko harri-koskorrak baliatuz gogoeta berriak aireratzeko zatai-lanak baino ez lituzke egin nahi.

Egindako bilketa-lana ez da, noski, inondik inora exhaustiboa, baina, bertsomundua feminismotik aztertzen duten gogoeta-lan interesgarri eta pertinenteak dira hemen bildutako guztiak. Gai, formatu eta kera ezberdinetako artikuluak topa daitezke liburu honetan, ekarpen hertsiki akademikoetatik hasi eta formatu aldetik askeagoak direnetaraino, kontzienteki eginaz zenbait dikotomia eraisteko ahalegina: bizipenak vs gogoetak, adituak vs arituak, akademia vs herri-jakintza. Guztiei egin nahi izan diegu leku orriotan. Denon alde.

Liburua lau ataletan banatutako hamalau artikuluk osatzen dute. «Lehengoa, oraingoa (eta tartekoak)» izeneko lehen atalak bilakaera historiko moduko bat marrazten du, bertsolaritza gaur egun ezagutzen dugun modukoa izaten hasten den garaiko emakumeen leku-ezetik gaur egungo bertsolaritzan emakumeek duten leku(txo)ra.

Irati Majuelo Itoizek euskarara ekarritako Carmen Larrañaga Odriozola aitzindariaren «Bertsolaritza: maskulinitatearen habitat» artikulua da liburuko eta atal honetako lehen artikulua. Larrañagak gizonari eta maskulinitateari buruzko pasarte orokor batekin ekiten dio testuari, eta gure testuingurura ekarrita, bertsolaritzaren kasua maskulinitateak dituen adierazpide eta finkatze-moduen adibide sendo gisa aurkezten du. Haren arabera, XIX. mendearen bigarren erdialdea aipagai hartuta, sexu-desberdinkerian oinarritu eta emakumeak inprobisazio-praktikatik baztertuta egituratzen da bertsolaritza tradizio gisa, kirolarekiko analogian. Hitzaren habitata maskulinoa da, beraz, gizonezkoa, eta horregatik, emakumeen presentzia publikoak erronka bat plazaratzen du. Ondorioz, Larrañagaren arabera, nekez izango da emakumea bertsolaritzan ongi etorria, bere presentziak gure identitaterik sendoenak oinarritzat hartzen dituen zimenduak mugitzen dituelako.

Bigarren artikulua Elixabete Perez Gazteluren Joxepa Antoni Aranberri «Xenpelar» bertsolariari buruzkoa da. Egileak berak dioskun moduan, artikuluaren helburua da XIX.-XX. mendeen bitartean bizi izan zen errenteriar bertsolari pentsamen-duz integrista XXI. mendeko talaiatik begiratuta *feminismoaren lagungarri* gerta daitekeela erakustea. Horretarako, lehenik eta behin, haren bizitzaren zertzelada batzuk ematen ditu, eta, aldi berean, bizitzako mugarri horietaz baliatuko da topiko batzuk auzitan jartzeko. Bigarrenik, eskuratu diren haren bertsoen bitartez osa daitekeen irudiari buruz gogoetatuko du, bereziki neskazaharraren topikoari erreparatuz.

Hirugarrenak 2018ko ekaineko ikastaroan Nerea Ibarzabal Salegik gidatutako hiru emakume bertsolari aitzindariren mahai-ingurua du oinarri. Hiru belaunalditako emakume bertsolari erreferenteak elkartu ziren bertan: Kristina Mardaras Sedrun (1948), Arantzazu Loidi Garitano (1967) eta Estitxu Arozena Albizu (1975). Haien

garaiko emakume *bakar* edo *gutxietako bat* izandakoen eta denbora batez plazaz plaza ibilitakoen ibilbidea eta esperientziak kolektibizatzeko modua izan zen hura: beste bat gehiago izan nahi eta ezina, inguruko zenbaiten babesa eta beste zenbaiten gutxiespena, exotiko izatearen nekea, aitakeria, kontraesanak… Hasiera haietako oztopoak agerian uzten dituzten hainbat bat-etortze aurki daitezke haien bizipenetan, Ibarzabalen ustez, mahai-inguruan behin baino gehiagotan aipatutako «naturaltasuna» zalantzan jartzen dutenak.

Laugarrenari dagokionez, Maialen Lujanbio Zugastik emakumeek gaur egungo bertsolaritzan duten lekua azaltzen duten elementu giltzarriei buruzko gogoeta plazaratu du, bere bizipen pertsonalak harilkatuz. Bertso-eskolen sorrerarekin hainbat mito hautsi eta gazte-belaunaldi berri baten plazaratze *behartua* jazo zen, eta bertsolaritza hiritartzen hasi, tradizioarekiko talkan. Orduan antolatu ziren lehenengo *emakume-saioak* ere. Ordutik, testua eta testuingurua aldatu dira, aukera berriak zabaldu eta espazio berriak sortu dira, jokoa aldarazi eta deserosotasuna ekarri dutenak. Lujanbioren arabera, bertsolaritzan gaur egun gertatzen ari denak antza handia du, bai funtsean eta bai sortzen ari diren erreakzioetan, orain 25 bat urte gazte-belaunaldia bertso-munduan sartu zenean gertatutakoarekin; «bestelakoak ginen, eta beraz, belarri tradizional askorentzat mailaz eskasak, eta aldiz belarri gazte eta zaletu-berrientzat, lehengo zaharrak baino askoz hobeak».

Atal honetako azken artikulua Harkaitz Zubiri Esnaolak osatu du Euskal Herriko Bertsozale Elkarteak EHUrekin elkarlanean egindako bertsolaritzari eta bertsozaletasunari buruzko Azterketa Soziologikoaren[3] bigarren eta hirugarren ikerketa-aldietan lortutako emaitzetan oinarrituta. Ikerketa horretan bildutako ebidentziek iradokitzen dute genero-ikuspegitik begiratuta aurrerapauso batzuk eman direla, eta garrantzitsuak gainera. Baina, aldi berean, nabarmena da asko dagoela egiteko, desberdinkeriarik gabeko bertsolaritza baterako bidean. Eta jokoan dagoena ez da soilik bertsolaritzaren bidezkotasuna; baita bideragarritasuna ere. Are gehiago, Zubiriren arabera, ez dirudi ausartegia denik esatea bertsolaritzak gaur egun bizi duen boomaren erantzule nagusietako bat emakumeen ekarpena dela. Hala ere, nabarmena da bertsolaritzaren barruan dauden joera hegemonikoek leku estua uzten dietela erdigunean kokatuta ez daudenei.

Bigarren atalari «Emakume* gorputz eta ahotsek esan (ezin) dezaketena» jarri diogu goiburutzat. Atal honetako lau artikuluek emakume* gorputz eta ahotsek esaten dutena eta emakume* gorputz eta ahotsetatik esan daitekeena eta esan ezin dena dute hizpide. Zer entzuten dugu ahots bat entzuten dugunean? Nola eragiten digu entzuten duguna emakume* ahotsetik entzuteak? Zein ahots eskaintzen dizkiete gaiek emakume* gorputzei? Zeintzuk dira oztopoak eta zeintzuk aukerak, emakume* gorputzek nahi dutena esan ahal izan dezaten?

3. Beste bi egin dira aurretik, lehena 1991-1993 artean, Siadecok gidatua, eta bigarrena 2005-2007 bitartean Xabier Aierdik, Alfredo Retortillok, Harkaitz Zubirik, Eider Alkortak eta Juan Aldazek. 2015etik 2017ra bitarteko honetan, berriz, lehen hirurek hartu dute parte.

Jone Miren Hernández Garcíak gorputz generizatuei eta ahotsari buruz egindako artikuluak ematen dio hasiera atal honi. Artikulu horretan bertsolaritzan ahotsak izan duen paperaz hitz egingo da, ahotsak bertsolaritzaren *modernizazioan* izandako eragina azpimarratuz. Era berean, bertsolaritza modernoak ahotsari emandako garrantziak emakume bertsolarien parte-hartzea zenbateraino baldintzatu duen eztabaidatuko da. Eta ildo horretatik, azkenik, ahotsak genero-bereizkeriarako tresna izatetik bertsolaritza feministaren garapenerako tresna bihurtzera igarota egin dezakeen ekarpenaz egingo da gogoeta.

Oihana Iguaran Barandiaranek ondutakoaren helburua emakumeek bertsolaritzan duten presentziaz hausnartzea izan da, azken urteetan plazara irtendako emakume bertsolarien jardunak ekarritako bilakaera deskribatuz. Horretarako, Bechdel-Wallace testa erabili du azken 30 urteetako txapelketetako finalei eta Bertso Egunei aplikatuz. Emaitzetan ikus daiteke bertso-plaza nagusi horietan emakume bat baino gehiago irudikatu ote den, emakumeen arteko elkarrizketarik irudikatu den bertsoaldiren batean eta elkarrizketa hori gizonekiko loturan eraiki den edo ez. Bestalde, emakumeen ahotsak rol gisa zein bertsolari gisa irudikatu diren bereizita aztertu da, testa bi norabidetan aplikatuz. Emaitzen arabera, emakumeen ahotsa gizonen ahotan irudikatu da gehien eta bertso-plaza nagusietan oraindik ere oso gutxik betetzen dute Bechdel-en «araua».

Maite Berriozabal Berrizbeitiak gai-jartzaile gisa izandako gogoetak plazaratzeko baliatu du bere artikulua. Bertan, gai-jartzailearen lana zein den eta gaiak sortzeko lan-prozesua nolakoa den azalduko da, bai edukiari eta bai formari erreparatuz. Bide horretan, gaiaren sortze-lanean hartzen den erabaki bakoitzaren garrantziaz hausnartuko da, eta gai-jartzaileak prozesu hori ahalik eta modurik kontzienteenean egiteari buruz gogoetatuko da. Gai bakoitzak bere horretan ematen dituen bideak eta marrazten dituen errealitateei begiratu, eta hortik abiatuta, bertsolariak eraikitzen dituen diskurtsoetan gaiak duen pisuaz gogoetatzeko bidea irekiko da. Marko horretan, genero-ikuspegiak diskurtso eta egoera desberdinak sortzeko eta eraldatzeko eskaintzen dituen bideez ere hausnartuko da.

Ane Labaka Mayozek, azkenik, bertsolaritzan garatutako umorea(k) izan d(it)u ikergaitzat. Bere artikuluan boterearekin harreman zuzena duten bi eremu, hau da, genero-sistema eta umore-sistema, gaur egungo bat-bateko bertsolaritzaren markoaren barruan uztartzeko ahalegina egin du. Horrela, bertsolaritzaren baitan nagusi den umore hegemonikoaz gain beste umore mota bat(zuk) ere garatzen ari d(ir)ela argudiatzen saiatu da, umore mota horiek bereizteko zenbait gako azpimarratuz. Azkenik, 2017ko Bertsolari Txapelketa Nagusiko testuinguruan umorearekin lotutako bertsoaldietan sortutako tentsio eta pitzadurez ere jardun du.

Hirugarren atalari «Desautorizazio(eta)tik ahalduntze kolektibo(eta)ra» deitu diogu. Atal horretan, alde batetik, bertsolari emakumeak* banaka zein taldean desautorizatzeko moduez eta horien aurrean ahalduntze ezinbestean kolektiboak duen garrantziaz gogoetatzen da, eta, bestetik, ahalduntze-ariketa konkretu berri baten berri ematen da.

Lehen artikuluan Uxue Alberdik *Kontrako eztarritik* liburuko oinarri teorikoa ekarri digu (Alberdi, 2019), emakume bertsolarien jarduna mugatzen duten mekanismoak hizpide hartuz eta autoritateaz gogoetatuz: zeintzuk diren bertsolariak autoritatez janzteko eta eranzteko martxan dauden mekanismoak; nola eragiten duen sexu-genero sistemak horretan; nola gertatzen den edo ez den gertatzen autoritate-transferentzia belaunaldien artean, kolegen artean, gizonen-emakumeen artean; zertarako autorizatua dagoen bertsolari bakoitza une, plaza, ariketa bakoitzean. Alberdiren hitzetan, «leku berean egonagatik posizio diferenteetan dauden gorputzek habitatzen baitituzte frankotiratzaile postuak, hondartzak, bertso-saioak».

Artetxek, bere aldetik, batez ere azken hamabost urteetan emakume bertsolarien ahalduntze-prozesuan mugarri izan diren batzuei buruzko irakurketa bat proposatzen du. Zein aldaketa gertatu diren eta nora heldu garen azaltzea baino areago, hona heltzeko izan diren zenbait gertakari, une zein gune gako aztertu nahi izan ditu. Gizartean gertatu diren aldaketek bertsolaritzaren azken urteetako garapenean eragin badute ere, kasu honetan bertso-munduko eragileen ekimenez gertatutako zenbait aldaketa-une eta gune izan ditu aztergai. Eta bertso-munduan ibilbide pertsonalek eragin badute ere, bai bertsogintza eta bai bertsolaritzaren sistemaren egituran, artikuluan modu kolektiboan garatu diren ekimenetan jarri du arreta, ahalduntzea modu kolektiboan ulertzearen garrantzia azpimarratuz.

Bertstxortan kolektiboko Maider Arregi Markuletak, Maite Martinez Etxebarriak eta Izar Algueró Txibitek, berriz, beren jendaurreko bizipenei buruz idatzi dute; ahalduntze kolektiboa praktikan jartzeko egin duten emanaldiaz. Burututako hausnarketek eta horiek konpartitzeko beharrak sorkuntzara bideratu zituztela diote, hasieran bilatzen zutena elkarrekin pentsatzea baino ez izan arren, azkenerako sorkuntza baliabide bilakatu zutela. Sorkuntza horren funtsa elkarbizitza izan dela azpimarratzen dute; kolektiboa. Bakoitzak aurretik ezagutzen zituen teknikak batu dituzte bide horretan (bertsoa, antzerkia, musika), baina, diotenez, ez diete garrantzi askorik eman nahi izan. Emanaldiaren funtsa edukia izanik, edukiak arduratu ditu gehienbat eta eduki horren lagin bat ere ekarri nahi izan dute orriotara. Beren adibide zehatzetik abiatuta, bizitza kolektiboan oinarritutako proiektu ez-mistoak aldarrikatzen dituzte, bai oholtzan eta bai oholtzatik kanpo.

Bukatzeko, liburuari itxiera emateko asmoz, «Kanpo begiradak» izeneko atalean Mari Luz Esteban Galarzari eta Iratxe Retolaza Gutierrezi eskatu diegu bertsolaritzari beha jar daitezela. Barrutik barrurako begiradak izanik nagusiki liburuaren mamia osatzen dutenak, zooma atzera bota eta urrunxeagotik begiratu nahi izan diogu bertso-munduari, bere berezitasunak eta bere ez-berezitasunak azaleraziz eta bertsolaritza praktika sozial gisa testuinguru zabalago batean kokatuz. Eta horretarako antropologia feministarena zein literatur kritika feministarena talaia egokiak izan daitezkeelakoan gaude.

Lehenak begirada orokor bat eman nahi izan dio bertsolaritzari kanpotik, feminismotik. Ondorio borobilik planteatu gabe, galderak egin dizkigu Estebanek,

feminismoaz duen ezagutzak ematen dion ausardiaz. Halaber, artikuluan zehar zenbait gogoeta plazaratzen ditu, zenbait kontzeptu eta ideia bertsolaritzara ekarrita, hala nola gaur egun feminismoak bizi duen arrakasta, generoaren izaera erlazionala, ahalduntze-prozesuen eta egituren iraulketen arteko oreka, emakume bertsolarien aniztasuna eta emakumeen arteko lehia eta ahizpatasuna.

Bigarrenak, berriz, bertsolaritzaren eta literatura idatziaren arteko alderaketa bat egin du esparruan esparruko genero-logikak argitze aldera. Alde batetik, bi kultur esparruetan eragiten duten genero-bereizkeriak identifikatzen ahalegindu da, diskurtso soziologikoen eta antropologikoen argitan. Beste alde batetik, kultur esparru bakoitzean gorpuzturiko genero-bereizkeriak edo genero-zapalkuntza berezituak aletzen saiatu da. Azken batean, genero-zapalkuntza berezitu horiek ikusgarri egingo dituzte kultur esparru bakoitzean gorpuzturiko genero-logika berezituak. Izan ere, kultur jarduera horietariko bakoitzak genero-diskurtso eta genero-imajinario bereziak sortu ditu, baita autoritatea gorpuzteko estrategia berezituak ere. Genero-logika horiek argitzeko asmoz, honako alderdi hauetan jarri du arreta: kultur esparruak definitzeko moduak, kanonaren eta prestigioaren inguruko diskurtsoak, herritartasuna eraikitzeko edo ordezkatzeko funtzioa, bitartekaritza-lana eta kultur kritika, bertsolari-autoritatea vs autoritate literarioa.

Horiek, beraz, artikulu-bilduma osatzen duten lanak. Bere horretan bilduma bat osatzeaz gain, elkar osatzen dutela begi-bistakoa izango zaio irakurleari. Are gehiago, artikulu batzuek besteekin elkarrizketa osatzen dutela dirudi, elkarri erreferentzia egiten diotela, elkarri erantzun, elkarri galdetu.

Eta elkarrizketa bertsogintzara ere eramanda, ohiko bertso-jardunean nola, artikulu bakoitza izan da gai bertsolari batek bertsoa jartzeko. Bertsolari bat arduratu da artikulu bakoitzari atariko bertso bat josteaz. Emakume bertsolarion parte-hartzeari ere bide eman nahi izan diogu lan honetan, bide honetan kolektibotasunak indartu gaituelako eta elkarrekin pentsatu eta ekin izanaren fruitua delako honakoa (ere). Merezi zuen hori nolabait bistaratzea.

Izen eta abizen horien guztien atzean daude beste asko. Kafetegiko zein txosnako elkarrizketa eta bilera-orduak, bakarkako habanerak, zortziko handiko ofizioak, zein koplatakoak, autoko joan-etorrietako emozio-deskarga eta depositu-betetzeak, haserreak eta adiskidetzeak, eta euforia zein begi-zulo konpartituak. Kolektibotasun hori bistaratzeko saiakera xumea da, hamalau bertso horien bidez egin nahi izan duguna.

Esku artean duzuen liburua, beraz, bilketa-lan bat besterik ez da funtsean, baina, era berean, etorriko diren ikerketa, gogoeta eta praktika feminista gehiagoren pizgarri izan nahiko luke. Segi dezagun, beraz, elkarrizketan.

Itxi parentesia.

Ireki beste bat(zuk). Eta (elkar)ekin.

BIBLIOGRAFIA

Alberdi Estibaritz, Uxue (2014): «Gorputzak, gorpuzkerak eta gorputzaldiak bertsolaritzan», in Gema Lasarte eta Amaia Alvarez (ed.), *Gorputza eta generoa: Teoria didaktika eta esperientziak,* UEU, Bilbo, 145-162.

————, (2019): *Kontrako eztarritik*, Susa, Zarautz,

Akizu Bidegain, Maialen (2018): *Diskurtso komunitatea. Bertsolaritzaren kasua. 2001 eta 2017ko Bertsolari Txapelketa Nagusiko finaletako gaien azterketa,* EHU, Gizarte eta Komunikazio Zientzien Fakultatea, Gradu Amaierako Lana, EHU, Bilbo.

Arregi Leonardo, Graxi (2019): *Emakumea bertsotarako gaia izatetik, gai dela erakusteraino*, Deusto, Gizarte eta Giza Zientzien Fakultatea, Zuzenbide eta Komunikazioko Gradua, Gradu Amaierako Lana.

Elustondo Plazaola, Nerea (2015): *Emakume bertsolariek plazan izan duten bilakaera* (Mintzola Fundazioak lagundutako ikerketa monografikoa, argitaragabea).

Enbeita Maguregi, Onintza (2016): «Eta hala ere plazan gaude», in M. Guilló Arakistain (koord.), *Festak, genero-harremanak eta feminismoa. Begirada teoriko eta antropologikoak, praktika sortzaileak eta plazeraren kudeaketa kolektiboak,* UEU, Bilbo, 117-130.

Etxeberri, Karine (2015): *«Je sais faire des bertso, mais je ne suis pas bertsolari» Le genre des improvisations chantées au Pays Basque en question* (Master Bukaerako Lana, argitaragabea).

Hernández García, Jone Miren (2006): «Emakume bertsolariak: ahozkatu gabeko identitatea», *Kobie* aldizkaria, 12. zk.

————, (2011): «Bertsolaritza, definizio berri baterantz?», *Emakunde* aldizkaria, 81, 2011ko uda, 4-5.

————, (2012): «Emakume bertsolariak: bertsotik bertsora hanka puntetan», in *Gorputza eta Generoa Euskal Kulturan eta Literaturan*, Euskal Herriko Unibertsitatea, 49-68.

————, (2014): «Begiek entzuten dutena. Emakume bertsolariak euskal kulturaren begiradapean», in *Diskurtsoak, Eraikuntzak, Gorputzak. Gorputzen eta binarismo sexualaren eraikuntzaz,* Udako Euskal Unibertsitatea eta Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 137-154.

————, (2016): «Odolak badu generorik? Edo zergatik gorputz emeak ez diren bertsoetarako bizitoki», in *Etnografia feministak Euskal Herrian. XXI. mendera begira dagoen antropologia*, Udako Euskal Unibertsitatea eta Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 27-42.

Ibarzabal Salegi, Nerea (2016): *Bertso eguna 2016: bertso-ikuskizuna eta genero-ikuspegia,* EHU, Gizarte eta Komunikazio Zientzien Fakultatea, Gradu Amaierako Lana, EHU, Bilbo.

Labaka Mayoz, Ane (2017): *Bertsolaritzan garatutako umorea(k) aztergai, genero-ikuspegitik*, EHU, Master Amaierako Lana, Gizarte Antropologia masterra [argitaratu gabea].

————, (2018): *2017ko Bertsolari Txapelketa Nagusiko umorea aztergai, genero-ikuspegitik*, EHU, Master Amaierako Lana, Ikasketa Feministak eta Generokoak masterra [argitaratu gabea].

Larrañaga Odriozola, Carmen. (1994): «El Bertsolarismo: habitat de la masculinidad», *Bitarte*, 4, 29-51.

————, (1995): «El bertsolarismo: una tradición oral transitada por el género-sexo», *Cuadernos de Sección Historia-Geografía*, 23, 405-425.

————, (1996): «Ubiquitous but invisible : the presence of women singers within a Basque male tradition», *Gender & Memory*, Oxford, Univesity Press, 60-71.

————, (1997): «Del bertsolarismo silenciado», Jentilbaratz, 6, 57-73.

————, (1999): «Bertsolaris destacadas», *Euskonews & Media*, 56, 1999-11-26.

Latasa Oteiza, Zaira (2010): *Bertsolaria ez da bertsolari jaiotzen, izatera iristen da. Emakumearen ibilbidea bertsolaritzan zehar (1980-2009),* Nafarroako Unibertsitate Publikoa, Master Bukaerako Lana, argitaragabea.

Zelaia Arratibel, Izarne (2015): *Emakumeek jendaurreko jardunetan parte hartzeko gaitasunak eskura ditzaten eskolak jokatzen duen papera, bertsolaritza aztergai hartuta,* Gradu Amaierako Lana, EHU, Donostia

Zinkunegi Barandiaran, Izaro (2014): *Emakumeak eta bertsolaritza: Gaiak, bertsolarien paperak eta bertsoak genero ikuspegitik,* EHU, Ikus-entzunezko Komunikazioko Gradua, Gradu Amaierako Lana, EHU, Bilbo.

Zubiri, Harkaitz; Aierdi, Xabier eta Retortillo, Alfredo (2018): *Hirugarren Bertsolaritzaren Azterketa Soziologikoa* (ikerketa argitaratugabea), Mintzola Fundazioan aurkeztua, Villabona.